2. धर्मप्रमाणानि

धर्मशास्त्रविद्भिः शास्त्रकारै चत्वारि धर्मप्रमाणानि स्वीकृतानि। तानि सन्ति वेदः स्मृति सदाचारः आत्मतुष्टिश्च। यथाह मनुः–

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च।।

–मनुस्मृति-2/6

वेदः, स्मृतिरर्थात् धर्मशास्त्रं, शीलमर्थात् रागद्वेषादि रूपस्वभावः साधूनामाचारः आत्मतुष्टिश्चैवेते धर्ममूलभूतत्त्वेन गृहीताः। याज्ञवल्क्योऽपि मनोर्मतं स्वीकृत्य वचनान्तरेण कथयति–

श्रुतिः स्मृतिः सदाचार; स्वस्य च प्रियमात्मनः।
सम्यक् संकल्पज; कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ।।

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः 1/7)

तात्पर्यमिदं यत् श्रुतिरर्थात् वेद; स्मृतिरर्थात् धर्मशास्त्रं, सदाचारर्थात् शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानम् आत्मनः यत् प्रियमित्यादावात्मेच्छैव नियामिका, सम्यक् संकल्पजातः कामश्च एते धर्मे प्रामाण्यं भजन्ति। एतेषु धर्महेतुषु धर्मस्यकारकहेतुविषये याज्ञवल्क्येनैव प्रतिपादितम्–

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम्।।

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः1/6)

अर्थात् देशशब्देन आर्यावर्तादयः देशा गृह्यन्ते काल इत्यनेन संक्रान्त्यादीनां ग्रहणम् भवति, उपायः शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यताकलापः, द्रव्य इत्यनेन प्रतिग्रहादिलब्धगवादिगृह्यते, श्रद्धाशब्दः आस्तिकबुद्धेर्ग्रहणं करोति, पात्रशब्दस्य व्याख्यानं याज्ञवल्क्येनाचाराध्याये कृतम्–

न विद्यया केवलया तपसावापि पात्रता।
यत्र ब्रूतमिमे चोभे तद्धिपात्रं प्रकीर्तितम्।।

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः 1/200)

एतदतिरिक्तमन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुणहोमयागादि तत्सकलं धर्मस्यकारणं यतः जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधधर्मस्य कारणमित्युक्तं भवति। तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम्। पुनः याज्ञवल्क्यः कारकहेतूनामपवाद; कथयति–

Scanned by CamScanner

इत्याचारदमाहिंसा दानस्वाध्यायकर्मणाम्।
अयं तु परमो धर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम्''

(याज्ञवल्क्य 1/8)

अर्थात् इज्यादीनां कर्मणामयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनमर्थात् यथातथ्यज्ञानमिति यागेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीति। कारकहेतुषु ज्ञापक हेतेषु संदेहे समुत्पन्ने निर्णयहेतुः याज्ञवल्क्येन प्रतिपादितः–

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा।
सा ब्रूते यं स धर्मःस्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥

(याज्ञवल्क्य-1/9)

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः ब्राह्मणाः पर्षत्पदेनाभिधीयन्ते। एतादृशः पर्षत् वा ऋग् यजुस्सामादित्रिविद्यायां निपुणाः त्रयो ब्राह्मणा अथवा आध्यात्मज्ञाने निपुणः एकोऽपि धर्मशास्त्रज्ञः यं ब्रूते सोऽपि धर्मः। मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः प्रोक्तानां धर्मप्रमाणानां पृथक् पृथक् परिचयः निम्नांकितः स्यात्।

1. वेद–विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादानां च सम्मिलितरूपं भवति वेदः। तत्र याज्ञवल्क्यस्मृतौ याज्ञवल्क्येन विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशस्थानानि प्रोक्तानि सन्ति येषु चतुर्णां वेदानां परिगणनं कृतमस्ति। यथाह–

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः-1/3)

अर्थात् ब्रह्मादिपुराणानि, न्यायशास्त्रं, मीमांसाशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम् शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्त ज्योतिषादीनि षट्वेदांगानि तथा च ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाः भवन्ति धर्मस्य चतुर्दश स्थानानि। प्रकीर्णासु वेदशाखासु संहिता-ब्राह्मण-आरण्यकउपनिषत्सु बहवः धर्मशास्त्रीयाः विषयाः प्रोक्ता इत्यतः वेदस्य प्रामाण्यं स्वीक्रियते धर्मे।

2. स्मृतिः–सकलधर्मशास्त्रसाहित्ये श्रुत्या सह स्मृतेरर्थात् धर्मशास्त्रस्य सम्बन्धः प्रतिपादितः। तदनुसारं धर्मस्य मूलमस्तिवेदः। वेदानुमोदिताचार; धर्मशास्त्रस्य मूलम् तस्मात् कारणात् स्मृतिः स्मार्ताचाराश्च धर्मनिमित्तं प्रमाणानि भवन्ति। श्रुतिमनुगच्छन् स्मृतिः सामाजिक-विधिव्यवस्थानां व्यवस्थापनं करोति। वैदिकसाहित्ये विद्यमानाः नियमा; विविधरूपेण स्मृतौ संस्थापिताः सन्ति। वेदानां दुरुहत्वात् कालक्रमेण श्रुत्यवेत्तया स्मृतिः जनसाधारणानां मध्ये अधिकां लोकप्रियतामभजत। साधारणजना श्रुतिमध्ये तु असमर्थाः परञ्च त एव स्मृतिमध्ये तु समर्था जायन्ते यतोहि श्रुत्यापेक्षया स्मृतेः भाषा सरला सुबोधा चास्ति। बृहस्पत्यनुसारं श्रुतिः

Scanned by CamScanner

स्मृतिश्च ब्राह्मणस्य द्वौ बान्धवौ भवतः। स्मृतेरध्यनं विना पाण्डित्यं परिपूर्णं न भवति। अतः परिवर्तितपरिस्थित्या सह प्रमाणं लभमाना स्मृतिः जनैः विशेषरूपेणादृता जाता।

3. सदाचारः—सज्जनानां शिष्टपुरुषाणामाचारः सदाचार इति। श्रुतिस्मृतिप्रमाणाभावे सदाचारोऽयं धार्मिकजनैः धर्मप्रमाणरूपेण स्वीक्रियते। स्वयं मनुः धर्मप्रमाणानामुपस्थापनसमये धर्मज्ञानां विदुषां द्वेषरागरहितमाचरणस्य प्रमाणं धर्मनिमित्तं स्वीकरोति। गौतममतानुसारं तस्यैव सदाचारस्य ग्रहणीयता भवति यः श्रुतिस्मृतिविरोधी न भवति।

4. धर्मप्रमाणेषु अन्तिमप्रमाणमस्ति आत्मतुष्टिः। आत्मतुष्टिः सर्वदा धर्मे प्रामाण्यं न भजति। आत्मतुष्टेः प्रामाण्यं शास्त्रे विषयमेकमुद्दिश्य प्रोक्तेषु विविधविकल्पेष्वेव स्वीक्रियते तथा च यदा द्वयो वचनयोः विरोधभाव; समापतित; तदा किमप्येकं मतं ग्रहणीयं भवति। आत्मतुष्टिरर्थात् प्रतिपादितेषु पक्षेषु यस्मिन् पक्षे आत्मसंतोषः स्यात्स एव पक्षः पालनीयः।

Scanned by CamScanner